

**PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

Orbán Eszter

**A dialektust használó idegen nyelvű drámaszövegek fordítási problémái:
fordítói-dramaturgi kérdések és lehetséges válaszok**

Tézisfüzet

Az értekezés témavezetői: Dr. habil. Reuss Gabriella és Dr. Sohár Anikó

A doktori iskola vezetője:
Prof. Dr. Dobos István DSc. egyetemi tanár

Budapest

2025

1. A kutatás előzményei és a problémafelvetés

A színházi fordítás a műfordítás és a színháztudomány határterületén helyezkedik el, ahol a szövegnek nem csupán irodalmi, hanem performatív igényeknek is meg kell felelnie. Kutatásom középpontjában a dialektust, szociolektust vagy szubsztenderd nyelvhasználatot alkalmazó drámák magyarországi színpadra állításának nehézségei állnak.

A kutatás kiindulópontját a személyes nyelvi tapasztalatok és a szakmai praxis szintézise adta. Érdeklődésemet egyrészt az általam legalaposabban elsajátított angol, olasz és német nyelvek élő dialektusaival való találkozások keltették fel, másrészt színházi dramaturgként és fordítóként szerzett közvetlen tapasztalataim.

Számos olyan színpadi mű színpadra állításában vettem részt, ahol a dialektushasználat fontos szerepet játszott. Gyakran voltam a produkciók számára készített új fordítások színházi konzulense, később pedig színházi fordítóként dolgoztam magam is. Így tapasztalhattam meg, milyen különösen nehéz a drámai szöveg célnyelvi újraalkotásán belül a dialektusok fordítása.

1.1. A kutatás hiánypótló jellege

A dolgozat felépítésének megalapozottságát és hiánypótló mivoltát Klaudy Kinga 2001-ben a magyarországi színházi fordítás kutatásának úttörője, Valló Zsuzsa reáliák fordítását vizsgáló disszertációjának bírálatában megfogalmazott négy pontja mutatja. Klaudy a disszertáció (és a magyar színházi fordításkutatás) hiányosságaként azonosította a következő területeket:

1. A magyar szakirodalom áttekintésének hiánya, illetve a fordítók, rendezők, színészek önvallomásainak, műhelytanulmányainak ismertetése, használata a kutatás során.
2. A próbák közben bevezetett változtatások dokumentálása. Milyen változtatásokat vezetnek be a rendezők a színpadi szövegbe, és vannak-e köztük olyanok, amelyek épp a vizsgált terület fordítását érintik (pl. reáliák

esetén egy idegen földrajzi név megváltoztatása, azért, mert nehéz kimondani).

3. A könyvalakban való megjelenésre és a színpadi előadásra fordított drámák közötti különbségek részletes elemzése.
4. A befogadói elvárások longitudinális vizsgálata. Valamiképpen kutatni kellene azt, hogy a fordításával kapcsolatban vannak-e a mai magyar társadalomban befogadói elvárások, és ezek változnak-e évtizedes időtávban.

Jelen kutatás mind a négy területet feldolgozza, ezzel negyedszázados adósságot törlesztve a magyar színházi fordítástudomány területén. A kutatás ezen hiányterületek feltérképezése mellett fontos definíciós kérdésre mutat rá: a fordító munkájának eredményét nem a munkafolyamat végpontjaként, hanem a színpadi megvalósulás egyik kulcsfontosságú állomásaként értelmezem.

Habár a színházi dramaturgok mindennapi munkájához tartozik a dialektust használó színdarabok fordításával kapcsolatos nehézségek feloldása és a konkrét színpadi szövegmegoldások megtalálása a színházi munka során, ez a problémakör egyáltalán nem széles körben kutatott terület. A dialektust használó színdarabok fordítása két okból, a dialektus és a színpadi nyelv fordítása miatt is kihívás, ezen kívül pedig jellegzetesen magyar probléma, hiszen a kortárs magyar műfordító kevésbé számíthat az egyes magyar dialektusok közismertségére. Ebből adódóan a disszertációm témája több terület, a műfordítás, ezen belül a színműfordítás, valamint a színháztudomány/dramaturgia és recepciókutatás metszetében helyezkedik el.

1.2. Központi kutatási kérdések

Az értekezés három központi kutatási kérdésre keresi a választ. Egyrészt feltérképezi, milyen fordítói stratégiák alkalmazhatók a dialektusok hatékony színpadi megjelenítésére. Másrészt longitudinális vizsgálattal dokumentálja, hogyan változott a magyar befogadók nyelvi toleranciája és elvárásrendszere

2009 és 2024 között. Harmadrészt pedig elemzi, milyen szerepet játszanak a színészek saját dialektális kompetenciái a karakterformálásban, és hogyan válhat ez a színházi gyakorlat természetes részévé.

2. Elméleti keretek

A dolgozat elméleti háttérét a fordítástudomány, a színházzemiotika és a recepcióesztétika szintézise alkotja. Az interdiszciplináris megközelítés lehetővé teszi a dialektusfordítás komplex problémáinak holisztikus vizsgálatát.

2.1. Színházi potenciál és előadhatóság

Brigitte Schultze és Sophia Totzeva nyomán a szövegben rejlő scenikai ajánlatokat vizsgáltam, kiemelve a mondhatóság (*Sprechbarkeit*) és a lélegzéshez idomulás (*Atembarkeit*) fontosságát. A színpadi szöveg nem pusztán irodalmi alkotás, hanem előadható partitúra, aminek alapján a színészi testből és hangból kell megszülessen az a változat, amely a nézőkkel való találkozás alkalmával válik véglegessé.

2.2. A fordító láthatatlansága

Lawrence Venuti elméletét alkalmaztam a magyar színházi kontextusra, vizsgálva a honosítás és idegenítés stratégiáit. A dialektusfordítás különösen izgalmas terep ebben a tekintetben, mivel a fordító döntése a nyelvi másság megjelenítéséről vagy eltüntetéséről alapvetően befolyásolja a befogadói élményt.

2.3. A Pavis-kontinuum

A színházi fordítást Patrice Pavis nyomán a fordítás és az adaptáció közötti átmeneti zónában helyeztem el, ahol a szöveg médiumot vált: az írott irodalmi alkotásból élő színpadi előadás lesz. Ez a médiumváltás különleges kihívásokat jelent a dialektusok esetében.

3. Kutatásmódszertan

A kutatás során interdiszciplináris, kevert módszertant alkalmaztam, amely lehetővé tette a probléma többszintű megközelítését.

3.1. Kvantitatív vizsgálat

Egy longitudinális kérdőíves felmérés (2009-es alap kutatás és 2024-es ismétlés, n=217) keretében mértem össze a nézői és szakmai befogadók attitűdjait 15 év távlatában. A kutatás statisztikailag szignifikáns eredményeket hozott a magyar színházlátogatók nyelvi toleranciájának változásáról.

3.2. Kvalitatív szövegelemzés

Négy esettanulmányon keresztül vizsgáltam a különböző fordítói stratégiákat különböző dialektushasználati szituációkat felmutató színdarabok kapcsán: Shakespeare *Lear király* című művében a dialektus, mint álöltözet/álca használata; John Arden *Live Like Pigs* című drámájában két csoport eltérő nyelvhasználata a drámában húzódó ellentétek kivételése; Martin McDonagh ír trilógiáinak csoportkarakterizáló dialektushasználatát; és G. B. Shaw *Pygmalion* című művének szociolektus használata.

3.3. Szakmai interjúk

Hat színésszel és egy beszédtanárral készített interjú segítségével dokumentáltam a „hallható dialektus”, azaz az akcentus színpadi gyakorlatát. Az interjúk betekintést nyújtottak abba, hogyan válnak a dialektusok a karakterformálás eszközeivé a magyar színházban.

4. Hipotézisek és eredmények

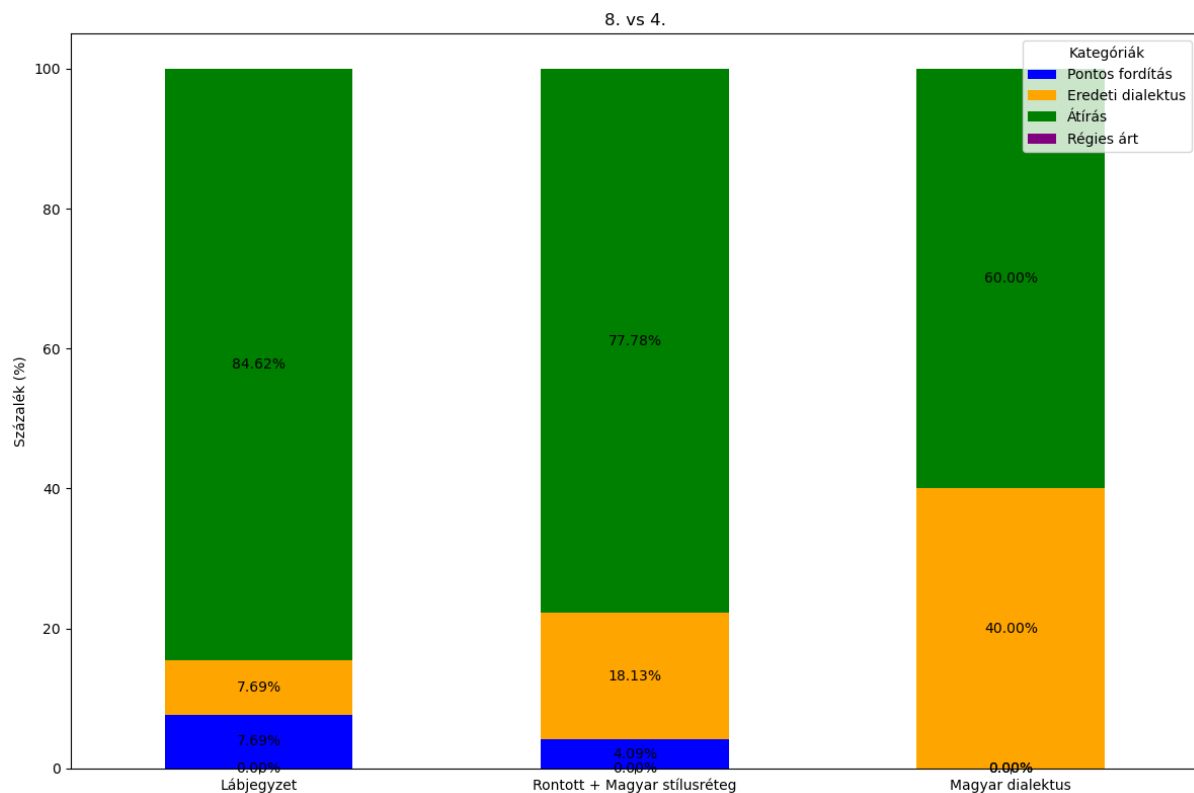
A kutatás négy fő hipotézist tesztelt, amelyek eredményei új fényt vetnek a magyar dialektusfordítási gyakorlatra.

H1 (MEGDŐLT): A laikus válaszadók bizonytalanabbak a stilisztikai döntésekben.

A nem-színházi válaszadók is határozott és differenciált döntéseket hoztak. Ez cáfolja azt a feltételezést, hogy csak a szakmai közönség képes árnyalt ítéleteket alkotni a fordítási stratégiákról.

H2 (RÉSZBEN IGAZOLÓDOTT): A konkrét szövegtapasztalat felülírja az elvi álláspontokat.

Bizonyos esetekben a nézők a 'pontos' helyett a 'színpadkész' megoldást választották, ami a performativitás elsődlegességét támasztja alá a színházi fordításban.

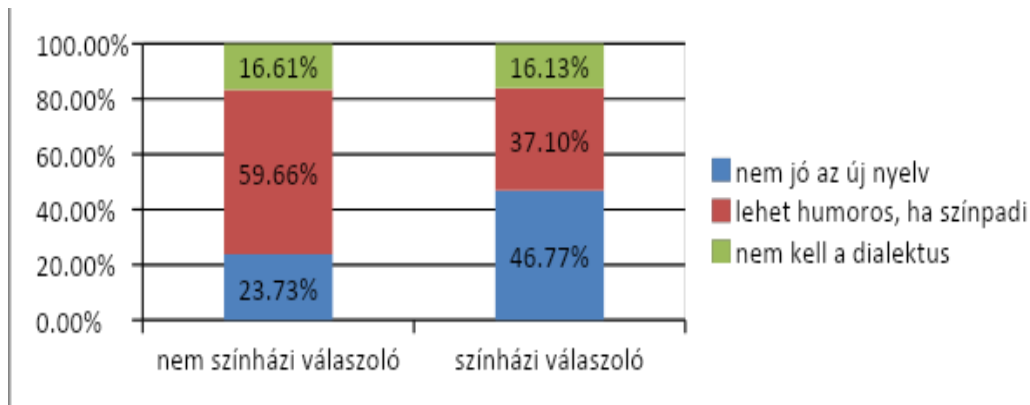
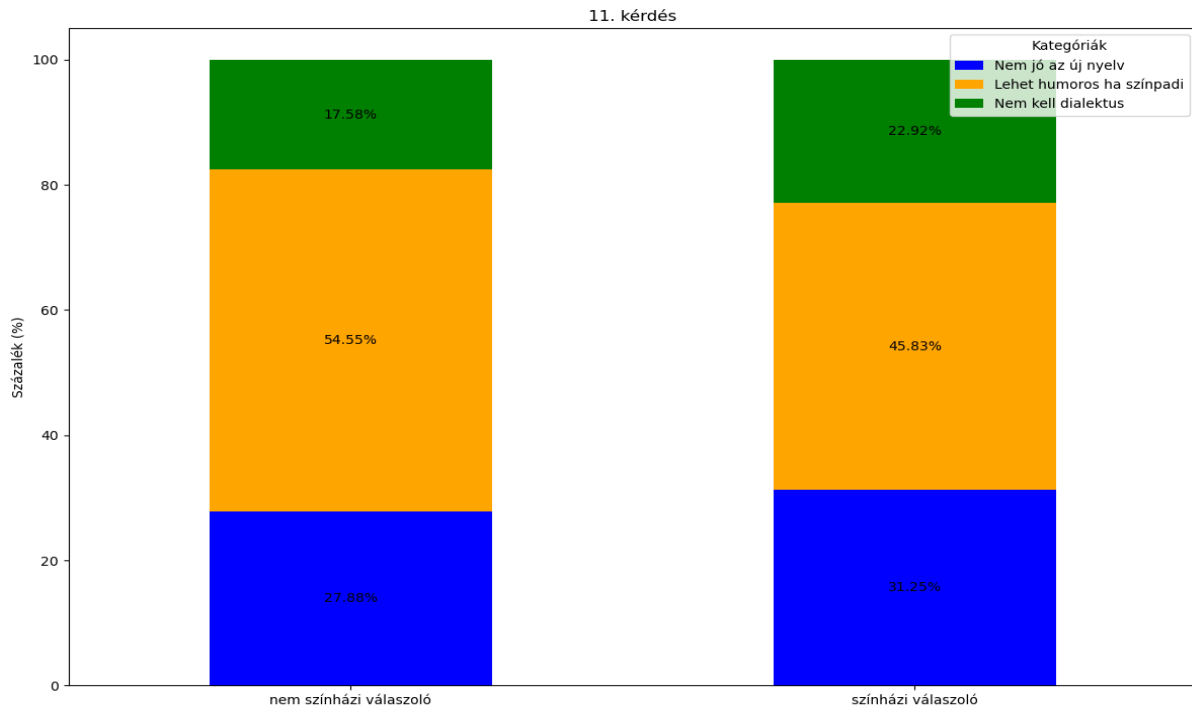

[1. ábra] A fordítási stratégia megítélésének változása -- elmélet vs. gyakorlat (2024)¹

H3 (IGAZOLÓDOTT): A kreatív fordítói megoldások iránti tolerancia nőtt 2024-re. Statisztikailag kimutatható a nyitottság növekedése a rontott

¹ Az értekezés 78. oldalán található

nyelv' és az írói lelemények iránt. A 2024-es adatok 23%-kal magasabb elfogadottságot mutatnak a kreatív megoldások iránt.

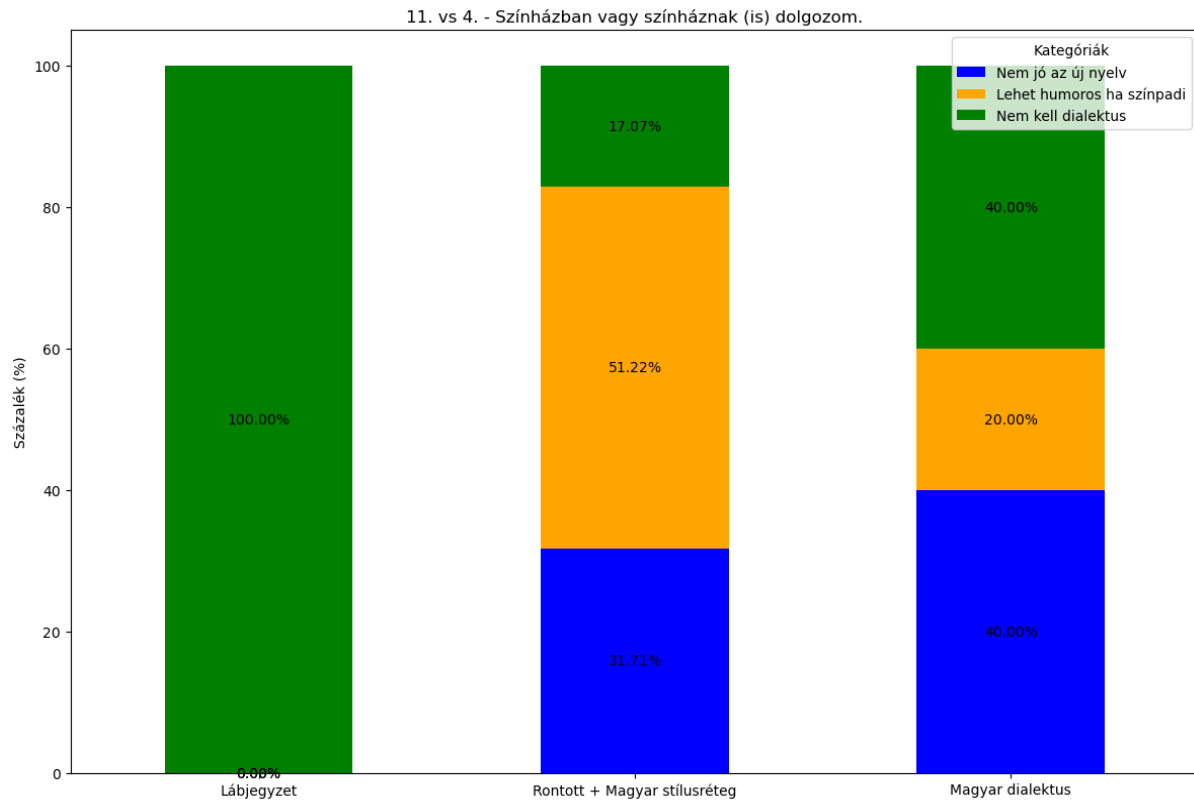
[2-3. ábra] A fordítás eredményeként megváltozó stílus elfogadottsága (2024 vs 2009)²

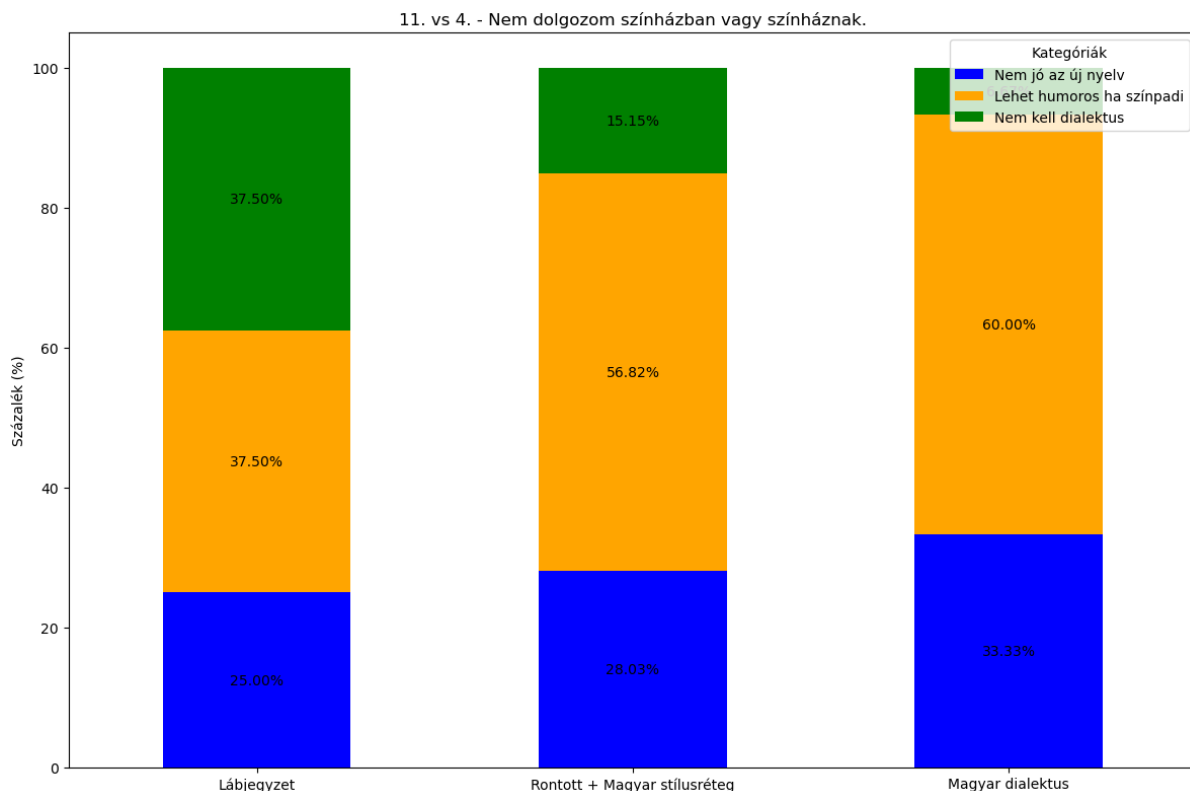
H4 (IGAZOLÓDOTT): Szignifikáns különbség van a szakmai és laikus elvárások között.

A színházias 20%-kal nagyobb arányban támogatják a semleges, jegyzetelt

² Az értekezés 87. oldalán található

szövegeket, míg a nézők kész megoldásokat várnak. Ez fontos következményekkel bír a fordítási stratégia kiválasztására.

[3. és 4. ábra] A 4. és 11. kérdés összevetése (színházi vs nem-színházi válaszadók)³

5. Főbb kutatási eredmények

5.1. A befogadói attitűdök változása

A longitudinális vizsgálat kimutatta, hogy a magyar befogadók nyelvi toleranciája szignifikánsan nőtt. A nyelvjárási elemeket ma már inkább régies nyelvhasználatnak (időbeli távolság), mint területi korlátnak érzékelik. A színházi szakemberek körében megfigyelhető a 'stratégiai semlegesség' igénye: a fordítást nyitott partitúrának tekintik, amelyet a próbafolyamat során formálnak véglegessé.

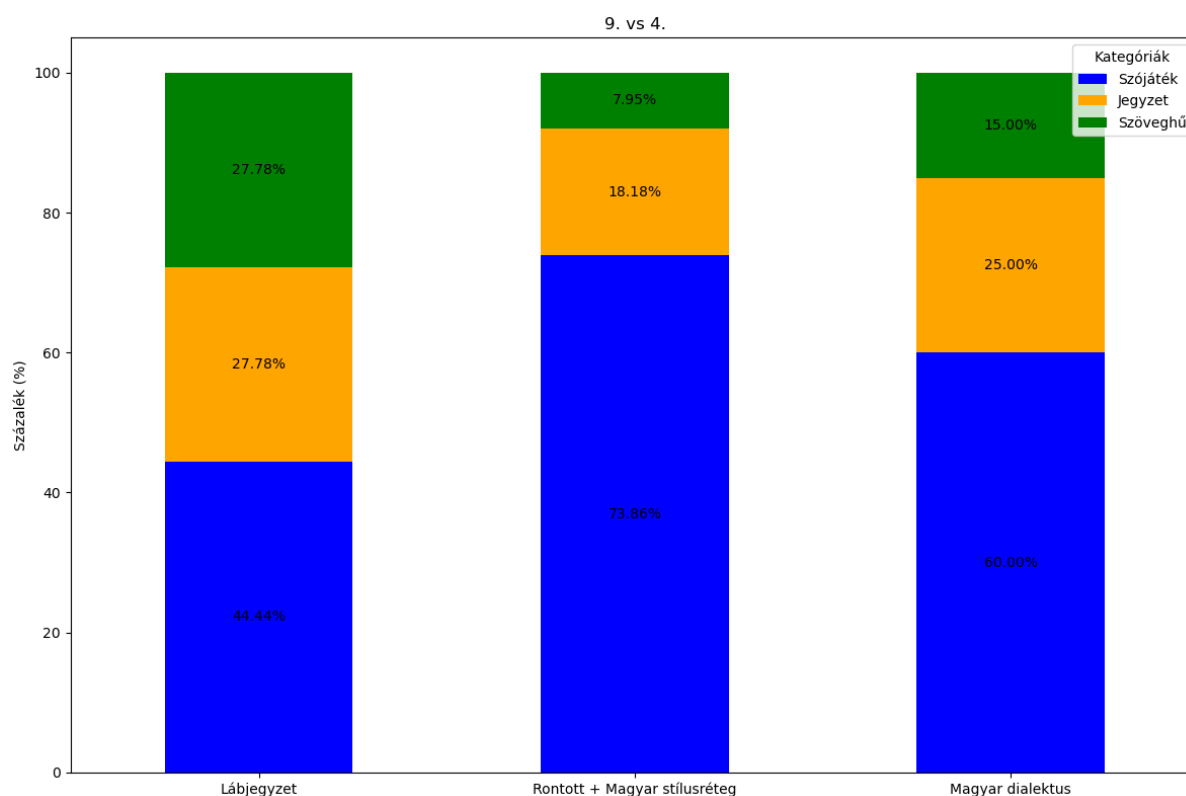
5.2. Fordítói stratégiák tipológiája

Kutatásom alapján azonosítottam a dialektusfordítás hat fő stratégiáját:

1. Neutralizálás: A dialektus teljes elhagyása (pl. Tóth Benedek megoldása);
2. Kompenzálás: Lábjegyzetek és paratextuális utalások használata (pl. Nádasy Ádám);

³ Az értekezés 88. és 89. oldalán található

3. Helyettesítés: Létező magyar stílusrétegek vagy nyelvjárások alkalmazása (pl. Mészöly Dezső);
4. Kreálás: Új, fiktív nyelvi megoldások alkotása (pl. Parti Nagy Lajos, Varró Dániel);
5. Instruálás: Ortográfiai jelekkel segített akcentus-jelölés (pl. Baráthy György);
6. Hibrid megközelítés: Több stratégia ötvözése a színpadi hatás érdekében (pl. Kozma András).

[5. ábra] A különféle fordítói stratégiák egybevetett elfogadottsága (2024)⁴

⁴ Az értekezés 82. oldalán található

5.3. Az auditív álruha és a színészi gyakorlat

A szakmai interjúk igazolták, hogy az akcentushasználat (pl. Fazekas István felvidéki vagy Znamenák István somogyi kiejtése) hatékony identitásjelölő eszköz, amely nagyban növelheti az írott szöveg hatékonyságát. A németországi gyakorlattal való összevetés rávilágított, hogy míg nálunk ez egyéni színészi invenció, addig ott intézményesített pedagógiai módszer. Ez fejlesztési lehetőséget jelez a magyar színészképzésben.

5.4. Statisztikai eredmények

A kutatás kvantitatív eredményei: 23%-os növekedés a kreatív fordítási megoldások elfogadottságában; 20%-os különbség a szakmai és laikus várakozások között; statisztikailag szignifikáns változás ($p < 0,05$) a nyelvjárási elemek befogadásában; 65%-os egyetértés a 'színpadképesség' elsődlegességében a 'pontossággal' szemben.

6. Gyakorlati hasznosíthatóság

Az értekezés konkrét módszertani támpontokat nyújt fordítóknak és dramaturgoknak a dialektusfordítás problémáinak kezeléséhez.

6.1. Döntéstámogató rendszer

A hat fordítói stratégia tipológiája segíti a fordítókat a kontextusnak megfelelő megoldás kiválasztásában. Döntéseiket így könnyebben meg tudják hozni a célközönség, a műfaj és a produkciós feltételek ismeretében.

6.2. Színészképzési szempontok

A kutatás eredményei felhasználhatók a színészképzésben a beszédkultúra színesítésére és a tudatosabb karakterformáláshoz. A német modell adaptálása révén intézményesíthetők a dialektális kompetenciák fejlesztésére irányuló programok.

6.3. A színházi fordítás mint interfész elmélete

A színházi fordítás mint interfész elmélete bizonyítja, hogy a színházi fordító nem egy lezárt művet, hanem egy köztes kommunikációs felületet hoz létre a forrásszöveg és a színházi alkotócsapat között. Ez új megközelítést jelent a magyar nyelvű műfordításelméleti diskurzusban, hangsúlyozva a kollaboratív jelleget.

7. Nemzetközi vonatkozások és összehasonlítás

A kutatás során elvégzett német-magyar összehasonlítás rávilágított a különböző színházi kultúrák eltérő dialektuskezelési gyakorlataira. Míg a német színházakban intézményes támogatást kap a dialektushasználat a képzés során, addig Magyarországon ez még egyéni kompetenciákra támaszkodik. A kutatás korai eredményeit nemzetközi konferencián (University of Salford, 2013) is bemutattam, ahol pozitív fogadtatásban részesültek. Ez megerősíti a téma univerzális relevanciáját a színházi fordításkutatásban.

8. A témában végzett publikációs tevékenység

Tudományos publikációk:

„Kvittek vagyunk...” In: Kékesi, Kun Árpád; Jákfalvi, Magdolna (szerk.) *„Hát újra itt...” Operettkánon és –műfaj* Budapest: Rózsavölgyi, Theatron Műhely Alapítvány (2021) 27–40.

„Hasonlóságok és különbségek, avagy intézményi kontra produkciós, prózai színházi kontra operadramaturg - a Magyar Állami Operaházban 2014 és 2019 között működő dramaturgia tárban szerzett tapasztalatok tükrében” in:

Cseicsner, Otília; Orbán, Eszter; Török, Tamara (szerk.) *A dramaturg változó helye a 21. században : Esszék, tanulmányok* Budapest: Színházi Dramaturgok Céhe (2022) 62–71.

“Condemned to Renewal: The Katona József Theatre” In: Fábri, Péter (szerk.) *A*

Shabby Paradise - Contemporary Hungarian Theatre London: Nemzetközi Színházi Intézet Magyar Központ (2004) 97–103.

Konferenciaelőadások

„Translating Dialect in a Vacuum” – előadás a Tudomány Napja tiszteletére rendezett PhD konferencián (ELTE, Budapest, 2008. november 10.)

„A dialektus mint álruha” – előadás a SZFE Doktori Iskola „Nyitány” konferencián (SZFE, Budapest, 2010. június 7.);

„The Hungarian Paradox: Trends in dialect translation” – előadás a University of Salford által rendezett „Drama Translation in the Age of Globalisation” szimpóziumon (University of Salford, Manchester, 2013. március. 3.)

Színpadi fordítások

Gyakorló fordítóként számos színházi mű magyarítását végeztem el, többek közt fordítottam Michael Frayn, Andrew Bovell, J. B. Priestly, April de Angelis és Hanoch Levin színdarabjait, Richard Wagner, Giuseppe Verdi, Giacomo Puccini operáinak librettóit és a Kander-Ebb *Cabaret* című musical dialógusait. Ezek a fordítások nemcsak gyakorlati tapasztalatot jelentettek, hanem kutatási terepként is szolgáltak, lehetővé téve az elméleti megállapítások gyakorlati tesztelését. (Sajnos a magyar könyvkiadás sajátosságai miatt ezek a fordítások a nyilvánosság számára elérhető formában nem jelentek meg nyomtatásban.) Dramaturgként dolgoztam Martin McDonagh *Leenane*-trilógiájának két darabjával, valamint Arthur Miller *Pillantás a hídról* c. művével, melyekben a dialektushasználat fontos szerepet játszik.

9. Összegzés és kitekintés

A disszertáció negyedszázados kutatási adósságot törlesztve térképezte fel a magyar színházi fordítás egyik legkevésbé kutatott területét, a dialektusfordítás elméletét és gyakorlatát. Az eredmények bizonyítják, hogy a dialektus színházi

megjelenítése nem csupán nyelvi-technikai kihívás, hanem a performativitás és a kulturális transzfer komplex folyamata, amelyben a fordító a forrásszöveg és az alkotócsapat közötti interfészként működik.

A kutatás főbb eredményei:

- Hat fordítói stratégia tipologizálása: Sikerült elkülöníteni a *neutralizálás*, *kompenzálás*, *helyettesítés*, *kreálás*, *instruálás* és a *hibrid megközelítés* módszereit, amelyek támpontot nyújtanak a jövőbeni fordítói és dramaturgi döntésekhez.
- Longitudinális attitűdváltozás: A 15 éves időtávot átfogó vizsgálat igazolta, hogy a magyar befogadók nyelvi toleranciája szignifikánsan nőtt, és ma már inkább az időbeli távolságot (régies jelleg), semmint a területi korlátot érzékelik a nyelvjárási elemekben.
- A „stratégiai semlegesség” elmélete: A módszertani reflexió során bebizonyosodott, hogy a szakmai befogadók részéről a semlegesebb fordítások preferálása gyakran a szöveg formálhatóságának igényét tükrözi: a fordítást olyan nyitott partitúrának tekintik, amely a próbafolyamat során nyeri el végső alakját.

Jövőbeni lehetséges kutatási irányok:

A kutatás továbbfejlesztésének egyik legígéretesebb iránya a módszertan kiterjesztése más nyelvterületekre, illetve távlati cél lehet az audiovizuális médiumok dialektuskezelésének vizsgálata. Az olasz dialektusok tekintetében kínálkozik Carlo Goldoni és Eduardo De Filippo munkásságának fordítása, vagy a De Filippo-drámákból készült olasz filmadaptációk (például a Marcello Mastroianni és Sophia Loren főszereplésével készült *Matrimonio all'italiana*) elemzése. Míg az olasz próza dialektushasználatának és magyar fordításának területén már kiterjedt kutatások folytak – kiemelendő Bodrogai Dóra munkája Andrea Camilleri Montalbano-történeteinek fordításáról –, a színházi vonatkozás

viszonylag kevésbé feltárt terület maradt. A nápolyiról egy közérthetőbb olaszra történő intralingvális fordítás eszközeinek vizsgálatával még mélyebben megismerhetnénk a folyamatot és választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy ezek mennyiben párhuzamosíthatók a színházi „hallható akcentus” gyakorlatával.

Végül a kutatás eredményei alapot adhatnak a magyar színészképzés módszertani megújításához. A német modell tapasztalatait alapul véve érdemes volna vizsgálni az akcentushasználat intézményesített tanításának lehetőségeit, hogy a dialektus ne csupán egyéni színészi invenció, hanem tudatosan alkalmazható, a karakterformálást és a színházi nyelvi sokszínűséget gazdagító szakmai eszköz lehessen.

A disszertáció reményeim szerint hozzájárul ahhoz, hogy a színházi fordításra ne lezárt irodalmi végtermékként, hanem folyamatosan alakuló, a nézői elvárásokkal és a színpadi megvalósítással interakcióba lépő élő anyagként tekintsünk.

Válogatott irodalom

Jakobson, Roman. „On Linguistic Aspects of Translation” in Brower, Reuben

Arthur, szerk. *On Translation* Cambridge: Harvard University Press, 1959

Johnston, David. „Securing the Performability of the Play in Translation.” in

Sabine Coelsch-Foisner és Holger Klein, szerk. *Drama Translation and Theatre Practice*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004.

Kappanyos, András. *Bajuszbögre, lefordíthatatlan: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* Budapest: Balassi Kiadó, 2015

Klaudy, Kinga. „Opponensi vélemény Valló Zsuzsa „A drámafordítás pragmatikai aspektusai” című doktori értekezéséről.” *Fordítástudomány* 3, no. 2 (2001): 108–13.

Pavis, Patrice. „Problems of translation for the stage: interculturalism and post-modern theatre” (ford. Loren Kruger) in Hanna Scolnicov és Peter

- Holland szerk. *The Play Out of Context – Transferring Plays from Culture to Culture* Cambridge: CUP, 1989: 25–43
- Pavis, Patrice. „Színház-fordítás” ford. Jákfalvi Magdolna in *Theatron*, 1999. Nyár-Ősz.
- Radnai, Annamária. *Tapasztalatok Anton Pavlovics Csehov Apátlanság / Bezatcovscsina című drámájának kapcsán*. DLA disszertáció, Budapest: SZFE, 2012.
- Schultze, Brigitte. „Übersetzungen von Drama und fürs Theater - Herausforderungen an die Literatur und Theaterwissenschaft” in Frank, Armin Paul és Turk, Horst szerk. *Die literarische Übersetzung in Deutschland* Schmidt Verlag 2004. 193–217.
- Totzeva, Sophia. *Das theatrale Potential des dramatischen Textes – Ein Beitrag zur Theorie von Drama und Dramenübersetzung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1995.
- Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility*. London: Routledge, 1995.

MEGJEGYZÉS: A teljes irodalomjegyzék a disszertációban található. Ez a tézisfüzet a legfontosabb forrásokat tartalmazza.